

Лахно Н. В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ ЗВОРОТНИХ ДІЄСЛІВ

У статті проаналізовано семантику рефлексивів, співвідносних з незворотними дієсловами, з позицій імпліцитної морфології та із врахуванням семантичних функцій придієслівних актантів, що дозволить удосконалити методіку укладання тлумачних словників сучасної української мови.

Рефлексиви систематизовано з погляду на принцип функційної значущості компонентів, які належать до різних синтаксичних конструкцій, окремо розглянуто синтаксично розчленовані і нерозчленовані актанти.

Установлено, що семантичну структуру об'єктних конверсивних та пасивних рефлексивів, які відображають відношення синтаксично розчленованих актантів – підмета і додатка (суб'єкта та об'єкта), подано в словнику послідовно. Також коректно відтворено семантичну структуру автокаузативних рефлексивів, у яких суб'єктно-об'єктні відношення не представлені.

Зазначено, що тлумачення зворотніх дієслів, які належать до нерозчленованих суб'єктно-об'єктних структур (власне-зворотні та рефлексивно-посесивні рефлексиви), а також суб'єктно-суб'єктних (реципрокальні дієслова) в СУМі зафіксовано переважно послідовно. Лише подекуди не розмежовано власне-зворотнє та рефлексивно-посесивне значення з гібридною функцією суб'єкта, незважаючи на диференційну сему «включений об'єкт».

Непослідовно відображено в СУМі дефініції дієслів, які ілюструють потенційно представлені суб'єктно-об'єктні відношення.

Виявлено абсолютиви та модальні квазіпасиви, які СУМ не подає, хоча аналіз мовного матеріалу свідчить про те, що такі значення існують.

Наголошено, що в словнику часто об'єднано в один ЛСВ значення дієслів, які зумовлюють різні функції актантів у позиції підмета. Насамперед, не розмежовано як окремі ЛСВ модальні квазіпасиви та декаузативи.

Доведено, що словникові статті більшості абсолютивів мають містити не менш ніж три основні значення. Схарактеризовано основні об'єктні значення, які обов'язково має фіксувати словникова стаття, присвячена більшості модальних квазіпасивів. Установлено, що словникова стаття дієслів на киталт мазатися, маститися має містити шість значень.

Ключові слова: актантний розподіл семантики, тлумачний словник, словникова стаття, рефлексиви, лексико-семантичний варіант.

Постановка проблеми. Без сумніву, дослідження в царині вітчизняної теоретичної лексикографії на сьогодні залишаються актуальними та популярними. Серед розмаїття лексикографічних праць вирізняється тлумачний словник, який презентує цивілізаційний розвиток народу та його мови, віддзеркалює зміни в різних сферах життя соціуму та забезпечує лінгвістику систематизованим матеріалом, що є основою для досліджень.

Для укладання тлумачних словників вагоме значення має правильне виділення значень та відтінків слів, розкриття їх реального змісту. Про це свідчить збільшення кількості досліджень, присвячених цій проблемі [1; 2; 3; 5; 7]. Однак багато питань, що стосуються опису семантичної струк-

тури слова, до цього часу ще далекі від свого скільки-небудь задовільного вирішення.

Насамперед, відсутнє однозначне тлумачення зворотніх дієслів, що пояснює проблему уніфікації словникових дефініцій, чим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. С.О. Соколова, розглядаючи групу рефлексивних дієслів зі значенням становлення ознаки, запропонувала методіку аналізу дієслів з урахуванням особливостей актантного розподілу їхньої семантики [6].

Постановка завдання. З цих позицій ми проаналізували зворотні дієслова для уточнення їхньої семантичної структури та створення класифіка-

ції з урахуванням їхньої внутрішньої ієрархічної організації, що дозволить згрупувати і поставити поряд слова, які вимагають ідентичних лексикографічних тлумачень. Такий підхід посприє удосконаленню методики укладання тлумачних словників сучасної української мови, яка передбачає систему прийомів та закономірностей відбору концептів, формування словникових статей та групування лексичного матеріалу всередині окремої словникової статті.

Виклад основного матеріалу. Особливості семантичної організації дієслова визначають функції його придієслівних актантів. Функційні характеристики актантів є не лише маркерами ЛСВ, а й індикаторами, які виявляють імпліцитні семи в семному складі ЛСВ, допомагають глибоко дослідити функціональні перетворення в семній комбінаториці ЛСВ та адекватно відобразити семантичну структуру зворотних дієслів у тлумачних словниках.

«Актантний розподіл семантики дієслова – це спрямування окремих семантичних компонентів дієслова у бік характеристики актантів, що посідають у складі висловлення певні синтаксичні позиції» [4, с.105]. Генеративна функція полягає у тому, що актант у межах певної фрази є джерелом зовнішньої процесної ознаки або дії. Акумулятивна функція відображає здатність актанта мимоволі набувати нових якісних ознак, якісно змінюватися під впливом власної або зовнішньої активності. Генеративно-аккумулятивний актант поєднує генеративну та акумулятивну функції, а актант-поширювачі уточнюють сутність акумулятивної ознаки/дії в часовому або локативному вимірі.

Систематизуючи рефлексиви, традиційно виділяємо суб'єктні, об'єктні та безособові зворотні дієслова. Враховуємо, що формальна валентність дієслова не завжди збігається з семантичною, оскільки склад актантів може мати імпліцитний характер. Формально одиничний формант може складатися з декількох семантичних. Тому доцільно виділяти синтаксично розчленовані та нерозчленовані актантні. Суб'єктні та об'єктні рефлексиви демонструють різні формули відношень.

Пасивні рефлексиви та об'єктні конверсиви називають взаємодію синтаксично розчленованих актантів – підмета (суб'єкта), додатка (об'єкта) та сирконстантів.

Суб'єктні власне-зворотні та частково рефлексивно-посесивні рефлексиви належать до нерозчленованих суб'єктно-об'єктних структур, у яких

взаємодія синтаксично нерозчленованих актантів імплікована у синтаксичному суб'єкті або об'єкті. Реципрокальні дієслова відбивають суб'єктно-об'єктні відношення.

Об'єктні модальні квазіпасиви, абсолютиви та деякі суб'єктні рефлексивно-посесивні дієслова (на позначення дії над різноманітною належністю) демонструють потенційно виражені суб'єктно-об'єктні відношення.

Лише в суб'єктних автокаузативних рефлексивах та об'єктних декаузативах суб'єктно-об'єктні відношення не відображені.

Словникові статті об'єктних конверсивних та пасивних рефлексивів, які називають відношення синтаксично розчленованих актантів, подано коректно.

Тлумачення зворотніх дієслів, що належать до нерозчленованих суб'єктно-об'єктних структур (власне-зворотні та рефлексивно-посесивні рефлексиви), а також суб'єктно-суб'єктних (реципрокальні дієслова) в СУМі також відтворено переважно послідовно.

Власне-зворотні значення наведено завжди як основні, оскільки саме вони найбільше відповідають визначенню рефлексивів, їм властива повна одноферентність актантів.

Як основні ЛСВ представлено в словнику і рефлексивно-посесивні зворотні дієслова. Не зважаючи на диференційну сему «включений об'єкт», власне-зворотнє та рефлексивно-посесивне значення не завжди розмежовано: – *Озеро дуже малярійне і ближче під'їжджати небезпечно. – Але ж там працюють люди? – Вони мастяться спеціальним захисним еліксиром (Ю. Смолич) / Ліза глянула на неї і подумала: «Яка ж вона вродлива! Тільки даремно цією помадою **мажеться**» (М. Руденко); Добувши через даярок ложечку вершків, **мастилася** [Ганна] ними на ніч, гоїла на губах криваві тріщини (Олесь Гончар).*

Коректно відображено в СУМі семантичну структуру автокаузативних рефлексивів, які вказують на «зміну положення тіла» та «переміщення в просторі» і зумовлюють одновалентну структуру з генеративним підметом. Суб'єктно-об'єктні відношення не представлені. Ця особливість зближує їх з декаузативами, пояснює наявність декаузативів у семантичній структурі дієслів з основним автокаузативним значенням та фіксацію автокаузативів у семантичній структурі більшості декаузативів.

Непослідовно подано в словнику дефініції дієслів, які ілюструють потенційно представлені суб'єктно-об'єктні відношення. Семантика

абсолютивів передбачає потенційно виражений акумулятивний об'єкт, на який спрямована дія: *Корова буцається* – Корова буцає якийсь об'єкт. У модальних квазіпасивах потенційно передбачений суб'єкт, дії якого зумовлюють ознаку об'єкта: *Суб'єкт прасує, мене, фарбує одяг* – Одяг легко прасується, мнеться, фарбується.

Більшість квазіпасивів та абсолютивів СУМ не фіксує, хоча аналіз мовного матеріалу свідчить про існування таких значення у всіх досліджуваних лексемах: ...і смолисто кучеряве пасмо місячної позначки, зухвало вибиваючись з-під червоної бинди («жидівський чупер!» – *дражнися Оленка*), виглядало на остаточний розчерк майстрового пензля – як підпис під картиною... (О. Забужко); Плазуючи по тераріуму, черепаха сильно гримотить панциром і *скребеться* лапками, особливо вранці (А. Молокова).

Речення з абсолютивними лексемами переважно помилково ілюструють лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) на позначення дії суб'єкта, спрямованої на об'єкт. Наприклад, перше значення дієслова *шпурляти* «кидати чимсь куди-небудь або на кого-небудь» підтверджено прикладом з ЛСВ, що має абсолютивне значення: *Правда, ніколи не робила вона дуже щиро, як попоробить, то стає дуже лиха: все лається і всім шпурляється, і дверима гримає, й дітей лупцює* (Грицько Григоренко). Необхідно розмежовувати ЛСВ з розчленованою суб'єктно-об'єктною структурою і ЛСВ, які ілюструють потенційно виражені суб'єктно-об'єктні відношення.

Послідовно не відділяються в словнику квазіпасивні значення від декаузативних. Квазіпасиви зафіксовано у семантичній структурі дієслів з основним декаузативним значенням (*бруднитися, викручуватися, віджиматися, жмакатися, забруднюватися, ліпитися, різатися, розпушуватися та ін.*), оскільки декаузативи і модальні квазіпасиви мають спільні основи-мотиватори, не акцентують увагу на суб'єкті та причинах зазначених процесів. Декаузативи вказують на зміну об'єкта (акумулятивна функція), а модальні квазіпасиви на можливість таких змін, як властивість об'єкта (потенційно-акумулятивна функція). Порівняйте: *Мідь брудниться / Мідь брудниться дуже швидко* (В. Шовкун).

У складі аналізованих лексем подекуди доречно виділити декілька абсолютивних ЛСВ, які маркує сема «суб'єкт»: *Побитому наймиту малому снилося, що усі ті птиці рябопері.. зграєю в'ються, б'ються, кружляють над його узголів'ячком* (Марко Вовчок); *Бичок в нас б'ється, відійдіть*

(Панас Мирний); *Чого він [батько] б'ється, проклятий? Що я йому зробив?* (М. Коцюбинський).

У семантичній структурі декаузативів не є одиничними квазіпасивні ЛСВ. Наприклад, у складі дієслова *рватися* необхідно виділити ЛСВ зі значеннями «піддаватися розриву»: *і посеред всього шпагат, витягнутий зі штор на вікні. Видно, що він їм не пригодився, не міцний, легко рветься* (Н. Смик) та «мати здатність розлітатися, розриватися на частини, осколки»: *Така (куля), торкнувшись навіть волосини кінського хвоста, одразу рветься, вганяється в тіло безліччю металевих скалок* (Олесь Гончар).

На нашу думку, словникові статті більшості абсолютивів мають містити не менш ніж три основні значення:

Перша дефініція має вказувати на дію генеративного суб'єкта, спрямовану на акумулятивний об'єкт: *Хоч як дряпалася, хоч як кусалася вона, Горпині скрутили [татари] руки за спину й кинули до зв'язаних дівчат* (З. Тулуб).

Другим необхідно зафіксувати абсолютивне значення, що відображає спрямованість дії на потенційний об'єкт. Ця дія мислиться як характерна ознака самого суб'єкта (генеративна функція): *Вона в нього догадлива, ревнива і дряпається, мов кицька* (М. Стельмах).

Отже, перші два значення різняться архісемами («дія» та «ознака предмета») та деконкретизацією об'єкта в абсолютивному значенні, незважаючи на схожі актантні функції: відношення відображають взаємодію нерозчленованих актантів, імплікованих у синтаксичний суб'єкт, що має генеративну функцію.

Третє взаємо-зворотне значення пов'язано з гібридною функцією актанта-підмета, який є одночасно як суб'єктом, так і об'єктом дії: *Ми вчепились один в одного, як звірята, качалися по піску, білились, дряпались* (С. Васильченко).

ЛСВ на позначення взаємо-звотної дії виділено в семантичній структурі більшості абсолютивів, оскільки зазначені рефлексиви схожі за своїм лексичним складом, порівняйте: *собаки кусаються і собака кусається*.

Відповідно до нашого бачення зафіксовано лише дефініції лексеми *дряпатися*. У складі інших досліджуваних рефлексивів описані значення відображено непослідовно. Перша дефініція наявна в усіх розглянутих дієсловах, а для лексем *брикатися, буцатися, вихатися, гребтися, дражнитися, жалитися, жбурлятися, скребтися, фицатися, шкребтися, шпурлятися* вона вказана як єдина.

Зазвичай у словнику не розмежовано модальні квазіпасиви, які зумовлюють потенційно-аккумулятивну функцією актанта та декаузативи, що вказують на акумуляцію об'єктом ознаки. Наприклад, перше декаузативне значення дієслова **фарбуватися** «покриватися або просочуватися фарбою» проілюстровано прикладами з модальними квазіпасивами: *Екстракт з листя скумпії використовується в шкіряній промисловості для вироблення еластичної і міцної шкіри вищих сортів, яка легко фарбується в світлий колір (Наука і життя); Об'ємні нитки відзначаються високою міцністю і теплозахисними властивостями. Порівняно з шерстяними вони краще перуться і легше фарбуються (Вечірній Київ).* Модальні квазіпасиви варто фіксувати як окремі ЛСВ і подавати визначення, які відповідають семантиці цієї групи рефлексивів – «піддаватися фарбуванню».

Доречно послідовно розмежовувати ЛСВ, які зумовлюють різні функції актанта у позиції підмета. Наприклад, помилково розглянуто модальний квазіпасив як відтінок основного декаузативного значення (*ламатися, м'ятися, ділитися*) або абсолютива (*дряпатися*): *Хоча сноу-борди міцні, але потребують щоденного нагляду. А от кріплення можуть ламатися (З журналу); Кристал має гострі ребра і дряпається (Л. Копиленко).*

На нашу думку, більшість словникових статей, присвячених зворотним дієсловом з основним декаузативним значенням, має містити не менш ніж три основні об'єктні значення:

1. Дефініція «зміна стану об'єкта, яка відбувається під дією невідомих зовнішніх чинників та відабстрагована від свідомої діяльності людини» буде якнайкраще передавати значення основного декаузативного ЛСВ, який акцентує увагу на усуненні або виведенні агентивного семантичного компонента: *Гребінчики випорсали з коси у Мар'яни, жмакався капелюх з квітками (С. Васильченко).* Декаузативи сприяють реалізації акумулятивної функції актанта-підмета, який є об'єктом дії.

2. Модальним квазіпасивам також не властивий агентивний семантичний компонент. Рефлексиви вказують на потенційну ознаку об'єкта підпадати під певну дію: *Скатертину зберігає форму, не жмакається, має вишуканий вигляд (З газети).*

Отже, перше та друге значення ризняться архісемами («дія» й «ознака предмета») та актантним розподілом семантики: модальні квазіпасиви, на відміну від декаузативів, зумовлюють потенційно-аккумулятивну функцію суб'єктного актанта.

3. У пасивному значенні «зміна якості об'єкта під дією суб'єкта» спостерігаємо конкретизацію суб'єкта, його називає генеративний додаток. На об'єкт дії вказує акумулятивний актант-підмет: *Папірець жмакається жіночими жменями... (О. Рибчинський).*

Відповідно до нашого бачення подано лише словникові статті дієслів *м'ятися* та *тягтися*. Зазначені дефініції зафіксовано також у складі інших досліджуваних рефлексивів, але непослідовно. Перше значення як єдине вказано для багатьох розгяданих лексем (*бруднитися, кришитися, викручуватися, сплющуватися, уварюватися, прострілюватися, відчинятися* та ін.). Рефлексив *стругатися* представлений лише квазіпасивом, а лексема *прасуватися* тільки пасивним значенням.

Словникові статті дієслів на кшталт *мазатися, маститися* мають складатися з шести значень:

1. Власне-зворотний рефлексив зі значенням «мазати себе чим-небудь», який зумовлює гібридну функцію актанта: *Цього дня індійці, за Біруні, мажуться коров'ячим гноєм і розговляються молоком (С. Наливайко);*

2. Власне-посесивне значення «накладати на обличчя фарбу, грим» з гібридним актантом: *Та й куди нею мазатися, тією помадою? (Н. Шевченко);*

3. Акумулятивний актант відповідає інхоативному значенню «вимазатися, випадково забруднитися чим-небудь»: – *Мені дозволийте з вами [в кабінку]?.. Овсійович, зиркнувши на фетровий капелюх і темно-синє демісезонне пальто Недєліна, резонно зауважив: – А вам варто мазатися? (В. Логвиненко).*

4. Абсолютивний ЛСВ «може забруднити, якщо доторкнутися (про предмет)» зумовлює потенційно-генеративну функцію актанта: *Дуже зручна новинка: глина не береться, не мажеться, і стіни сяють на сонці, як полаковані (В. Близнаць).*

Інхоативне та абсолютивне значення необхідно розмежовувати, оскільки вони зумовлюють різні функції актантів у позиції підмета: абсолютив – потенційно-генеративну, а інхоативний ЛСВ – акумулятивну. Зазначені ЛСВ зафіксовані як окремі дефініції лише в складі дієслова *мазатися*. У семантичній структурі лексеми *маститися* абсолютив подано як відтінок інхоативного значення.

5. Зворотньо-пасивний ЛСВ «покриватися брудом» передбачає потенційно-аккумулятивний об'єкт: *Білена хата швидко мажеться... (А. Ціпка);*

6. Пасивне до *мастити, мазати* тощо – акумулятивна функція актанта: *Долівка було мажеться* (Ганна Барвінок).

Висновки і пропозиції. Коректне виділення ЛСВ рефлексивів можливе за умови аналізу їхнього семантичного складу з позицій імпліцит-

ної морфології та врахуванням актантних функцій дериватів. Установлення типової семантичної структури зворотних дієслів різних підгруп дає можливість спрогнозувати не зафіксовані в словниках (зокрема СУМі) ЛСВ та знайти їх у мовному матеріалі.

Список літератури:

1. Дибчинська Я. С. Англomовна регіональна лексикографія: сучасний стан і перспективи розвитку : дис... канд. філол. наук : 10.02.04. Запоріжжя, 1997. 221 с.
2. Капранов Я. В. Принципи узагальнення словникових відомостей як моделювання плану змісту мови. *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*. Том 16. № 1. 2013. С. 46–54
3. Кочерган М.П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова). Львів : Вища школа, 1980.
4. Лахно Н.В. Функціональна характеристика іменних придієслівних актантів. *Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць*. Черкаси. 2015. Вип. 20. С.104–109.
5. Самойлова І.А. Словник мови автора як підґрунтя для укладання загальнономовного тлумачного словника. *Українська мова*. №3 (75). 2020. С. 32–38.
6. Соколова С.О. Дієслова з постфіксом -ся як граматична проблема. *Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць*. Вип. 8. Черкаси. 2000 С. 93–100.
7. Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Кам'янець-Подільський : 1996.

Lakhno N. V. LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION OF REFLEXIVE VERBS

The article is devoted to the description of the semantics of reflexives, which are correlated with intransitive verbs. The author analyzed them from the standpoint of implicit morphology and taking into account the semantic functions of preverbal actants. This approach will make it possible to improve the methodology of compiling explanatory dictionaries of the modern Ukrainian language.

The main principle of systematization of reflexives was the principle of functional significance of components belonging to different syntactic constructions. Syntactically articulated and non-articulated actants are considered separately.

The dictionary presents the semantic structure of object conversive and passive reflexives, which reflect the relation of syntactically disarticulated actants – subject and appendage (subject and object). The semantic structure of autocausative reflexives, in which subject-object relations are not represented, is correctly reproduced.

The author argues that dictionary of the Ukrainian language (SUM) mainly consistently records the meaning of reflexive verbs, which belong to undivided subject-object structures (proper-reversive and reflexive-possessive reflexives), as well as subject-subject (reciprocal verbs). Only in some places the proper-inverse and reflexive-possessive meaning with the hybrid function of the subject is not distinguished, despite the differential seme «included object».

SUM inconsistently reflects definitions of verbs that illustrate potentially represented subject-object relations.

SUM does not provide absolutes and modal quasi-passives. Although the analysis of language material shows that such meanings exist.

The results indicate that dictionary often combines the meanings of verbs that condition different functions of actants in the subject position into one lexical-semantic variant (LSV). First of all, modal quasi-passives and decausatives are not distinguished as separate LSV.

This study demonstrates that dictionary entries of most absolutes must contain at least three main meanings. The main object meanings of the dictionary article, which is devoted to most modal quasi-passives, have been described.

It has been shown that dictionary article of the verbs «mazatytsya», «mastytsya» will contain six meanings.

Key words: actant distribution of semantics, explanatory dictionary, dictionary entry, reflexives, lexical-semantic variant.